

УДК 37(091):364-787.26:908(091) М. Драгоманов (497.2)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/72-1-6>

Михайло ГАВРИЛЮК,
orcid.org/0000-0003-4533-2407
учасник бойових дій,
аспірант кафедри етнології та історії України
Українського державного університету імені М.П. Драгоманова
(Київ, Україна) pamamisha@gmail.com

ПЕДАГОГІЧНА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ДРАГОМАНОВА У БОЛГАРІЇ

Дослідження діяльності Михайла Драгоманова – це великий пласт інформації та історіографії. Наше завдання полягає в тому, щоб мовою документів вказати на: оригінальність праць дослідника та визначити фактори, які впливали на організацію наукової та публічної роботи. Назагал, наукова спільнота визначає глобальну взаємодію М. Драгоманова із європейським простором та має невисвітлені історичні лакуни. Через активну науково-педагогічну діяльність та власні методологічні підходи, ученій намагається довести тезу про глобалізацію наукових знань, нові методики роботи з тодішнім студентством. Саме на студентський склад він покладав подальшу місію щодо вдосконалення не тільки наукових знань, але і національних рухів, які мотивували національні спільноти до витоків самовизначення та націоствердження. Зарубіжжя – стало останнім місцем, де Михайло Петрович зміг потужно розвивати наукові принципи та методологічні підходи. Детальний опис ми можемо знайти, використовуючи «погляд зі сторони», а саме відгуки на наукову складову глобальної діяльності М. Драгоманова. Об'єктивний погляд на діяльність Михайла Драгоманова був розміщений у багатьох зарубіжних та вітчизняних виданнях, в яких висвітлено науково-педагогічну діяльність вченого та його проєкти, що мали на меті змінити уявлення не тільки про викладання, але і про розуміння історичного процесу. Методологічна складова статті базується на загальноісторичних принципах: історизму та об'єктивності, загальнонаукових підходах системності та аналізу історичних фактів та подій та хронологічно-послідовному принципі.

Підвалини професійної компетентності М. Драгоманова як історика заклалися на ґрунтовній базі історичних шкіл першої половини ХІХ ст. Саме в цей час формується академічна історична наука, відбувається її інституціоналізація, підведення під неї методологічної основи. Історичні студії М.П. Драгоманова охоплюють широкий спектр проблем української та світової історії. Дослідження історичних поглядів та інтересів великого вченого розкриває перед дослідником багатоманітну палітру історичних знань, наукових концепцій, ідеологічних і логічних побудов тлумачення історичних фактів та варіантів перебігу історичних фактів та варіантів подій.

Ключові слова: М. Драгоманов, Болгарія, історія, освіта, катедра, дослідження, зарубіжжя, науковець, викладання, Софійський університет, науково-педагогічна робота, особистість, історія, архівні джерела.

Mykhailo HAVRYLIUK,
orcid.org/0000-0003-4533-2407
Participant in Hostilities,
Postgraduate Student at the Department of Ethnology and History of Ukraine
Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University
(Kyiv, Ukraine) pamamisha@gmail.com

PEDAGOGICAL, SOCIAL AND LOCAL HISTORY ACTIVITIES M. DRAGOMANOV IN BULGARIA

The purpose of the study. On the basis of publicly available and little-known archival materials, memorial heritage about MP Drahomanov to determine the role of Mikhail Petrovich Drahomanov in the formation of science at Sofia University, to find out the main activities, methods and techniques of teaching and teaching, to analyze the personality of M. Drahomanov as a teacher and scientist. The methodological basis is based on general historical principles: historicism and objectivity, general scientific approaches to systematics and analysis of historical facts and events and chronologically consistent principle. The scientific novelty the content of M. Drahomanov's scientific approaches in teaching in higher education institutions in Ukrainian and foreign territories was revealed and supplemented, personal character traits were determined, which formed the basis of M. Drahomanov's scientific and pedagogical activity in different chronological periods of professional activity.

Conclusions. Many sources reproduce the path and scientific and pedagogical path of Mikhail Drahomanov, point to his achievements and general rise in science, which was carried out on his initiative and experience in various higher

education institutions, as well as monitoring education and mental behavior in different parts of the world. he managed to be, publish his own works and influence the formation of civic position.

As a result of his work as a scientist, obituaries of contemporaries indicate not only his professionalism as a specialist, but also as a professor-innovator who sought not only to have “the most prominent Slavic-Bulgarian” experiments as indicated by the author in the newspaper “Narodnaya Sprava”, but also to form own civic position, opinion on a certain phenomenon of public life. These opinions were to be based on arguments and facts, and therefore were not empty. Drahomanov set such goals in his work with the historical sciences, to draw historical parallels with modernity among young people to understand the urgent and urgent needs of contemporaries.

Key words: *M. Drahomanov, Bulgaria, history, education, department, research, abroad, scientist, teaching, Sofia University, scientific and pedagogical work, personality, history, archival sources.*

Постановка проблеми. Історична проблематика та сучасна історіографія вказує на малодосліджені лакуни, серед яких постає питання всебічного дослідження «болгарських стежок» М. Драгоманова. Саме тому пропонується проаналізувати джерела та творчу спадщину дослідника, погляди та відгуки на його роботу у візях сучасників. Зорієнтувати наукову спільноту щодо наукових пропозицій М. Драгоманова інтегральної освіти та спроби до академічної мобільності у історичній галузі науки. В публікації, яка базується на малодосліджених архівних матеріалах та працях сучасників М. Драгоманова, нових статтях дослідженнях, що представляє сучасна історична вітчизняна та зарубіжна історична наука уточнено та систематизовано внесок М. Драгоманова у формування наукових інституцій Болгарії, розкрито та доповнено зміст наукових підходів М. Драгоманова у викладанні в закладах вищої освіти на українських та зарубіжних територіях, визначено особисті риси характеру, що склали основу науково-педагогічної діяльності М. Драгоманова у різні хронологічні проміжки часу професійної діяльності.

Мета статті. На основі загальнодоступних та маловідомих архівних матеріалів, меморіальної спадщини про М.П. Драгоманова визначити роль Михайла Петровича Драгоманова у процесах становлення науки в Софійському університеті, з'ясувати основні діяльнісні підходи, способи та методипроведення занять під час викладацької роботи та наукової роботи, проаналізувати особистість М. Драгоманова як викладача та науковця. Визначити «історичний портрет» фахового спеціаліста.

Аналіз досліджень. Питаннями драгоманівської спадщини та оригінальності методології історії, подачі контраверсійності російсько-імперської ідеології займалися науковці: Л.Г. Іванова, В. Андрущенко, Ю. Куценко, С. Русова, В. Гарнага, В. Пісіжкова, О. Ясь. Серед публікацій, що стосуються зарубіжного періоду життя та діяльності Михайла Драгоманова варто віднести таких авторів як: Москаленко В., що окреслив особис-

тисний та науковий рівень взаємостосунків між Михайлом Драгомановим та Іваном Шишмановим, Піскіжова В., яка вказала на особливу роль родини Драгоманова у налагодженні україно-болгарської міжнаціональної та державної комунікацій, Якімова А. здійснила внесок у сучасну історіографію описавши та надавши перелік праць науковця, які є частиною архівно-джерельної бази в наукових та суспільних установах Болгарії, Олексій Ясь проаналізував методологічні підходи та наріжні принципи діяльності М. Драгоманова у підготовці історичних досліджень. Важливу роль відіграли при підготовці наукової статті матеріали Центрального державного історичного архіву у місті Києві та Центрального державного історичного архіву у місті Львові, які відкрили можливість систематизувати уявлення про спогади та меморіальну спадщину Драгоманова.

Виклад основного матеріалу. «Його діяльність, починаючи з часів женецької еміграції і до самої смерті, була вирішальною в історії українсько-болгарських взаємин, оскільки майже усі наукові, літературні і політичні зв'язки українців з болгарами в той час ведуть до Драгоманова і його найближчого оточення» – ці слова належать Віталію Москаленку, який досить влучно описав не тільки постать Михайла Петровича та його роль в еміграції. Невід'ємною складовою науковця Драгоманова є його родина, яка підтримала його в складний час та відважилася на виїзд закордон (Романченко, 1965: 127).

Склад родини Драгоманова був таким: Людмила Михайлівна Драгоманова – дружина, Лідія Михайлівна – старша дочка, Світозар Михайлович – син, Іван Дімітров Шишманов – зять. Кожен із представників родини Драгоманових так, чи інакше відіграв важливу роль у підтримці взаємозв'язків України та Болгарії, їх спільного культурного коду в контексті еміграційних процесів (Якімова, 2019: 1–280).

Коротко слід зазначити про роль дружини Михайла Петровича Драгоманова – Людмилу Михайлівну Драгоманову, яка зробила визначний внесок підтримці прагнень науковця, а також

була співавтором публікації «Народні говірки та місцевий елемент в освіті», що вийшла друком у «Вістнику Європи» 1874 року. Після смерті чоловіка разом з М. Павликом видавала спадщину науковця (Середа, 2003: 52).

«Знайомство» з Болгарією розпочалося через публікацію народних болгарських легенд, які показали зацікавленість вченого у вивченні нового культурного коду та своєрідного «культурного реверансу» з боку Михайла Петровича (ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 112: 28). Ідеями самостійності була просякнута праця науковця «Російський кулак і болгарська свобода», де Михайло Петрович з характерним для нього духом прямоти та свободи народів обґрунтовував ідею відмежування тодішньої Болгарії та Російської імперії, якій характерна не просто активна зовнішня політика, а пряме втручання у внутрішній стан будь-якої слов'янської країни й донині (ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 112: 28).

132 архівні одиниці праць різноманітного плану одна з особистих відзнак Драгоманова, яка дає змогу повністю розкрити усі напрямки діяльності, що над ними працював учений (ЦДІА України у Києві. Ф. 146. Оп. 6. Спр. 1153: 487). Михайло Драгоманов був досить перспективним, тому міністр освіти по його приїзді та під час зустрічі пропонував дуже вакантну посаду. Джерела фіксують: очільник вищої школи. Михайло Петрович у своєму «болгарському щоденнику» зазначив, що він не мав ніякого адміністративного досвіду, для того щоб займати таку посаду. Звісно, Драгоманов був амбіційним чоловіком, але він чудово розумів на що здатний і чим дійсно прагне займатися. Можливо, й мовні питання, незважаючи на високий інтелектуальний рівень ученого теж впливали на внутрішні рішення знаного науковця-історика. Тому, вибудувавши мовну стратегію ведення занять, Михайло Петрович поступово від російської переходив на болгарську мову, якою активно послуговувався (ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 112: 28).

Але виникла інша проблема, яку слід було негайно вирішити. «Братня Болгарія» як зазначають автори книги «Михайло Драгоманов. Документи і матеріали» надала політичний притулок, адже каральна машина Російської імперії пильно слідкувала за фактично політичним в'язнем. З Михайлом Петровичем був підписаний трирічний контракт, а в 1891 році його термін закінчився. Драгоманов зміг потрапити до Болгарії як викладачем він мусив залишити її як підданий Російської імперії. Ситуація була дуже напру-

женою, оскільки вчений відмовився від оплати праці на погодинній основі і готувався виїжджати з країни, розуміючи усю небезпеку та наслідки. Авторитет вченого та заступництво спричинили скасування вимог адміністрації Російської імперії. Як наслідок – з Михайлом Драгомановим було подовжено контракт ще на три роки. Умови, що склалися сприяли плідній громадській роботі та науковій роботі вченого. Джерельна база, зокрема газета «Правда», що була видана у Львові у жовтні 1890 року містила у собі публікацію про незадоволення урядових кіл адміністрації царату з приводу призначення професором болгарського університету Михайла Петровича. Головна вістрія спрямована проти його активної політичної діяльності. Побоювання, що потужна громадська та освітня робота все ж підірвуть «політичний імідж» Російської імперії (ЦДІА України у Києві. ЦДІА України у Львові. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 141. Арк. 3–4; ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 112: 28, зв. 28; ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 87: 3–3 зв.).

Цікавим фактом є «розкриття» Франком Драгоманова як дослідника, зі стажем, який той використовував для дослідження фольклору. Також він виокремив його як спеціаліста-релігієзнавця, а підтвердженням цього стала публікація про «Марію» Шевченка та про «науку теологічну в сучасній Європі» (ЦДІА України у Києві. ЦДІА України у Львові. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 141. Арк. 3–4; ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 112: 28, зв. 28; ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 87: 3–3 зв.). Багато уваги Іван Якович приділяє дослідженням Михайла Драгоманова, але важливим спостереженням стає осмислення досвіду дослідника, який набув Драгоманов. Цей досвід дозволив йому утвердити себе в Болгарії та написати IV та V томи «Сборника», що видавався болгарським міністерством просвіти ...поміщені дві його праці, котрі вводять в об'яг порівнюючих дослідів також багатий український матеріал усний і писаний і для того повинні в високій мірі звертати увагу вчений Поляків, Великорусів, Німців в т[ак]е і[нше] (ЦДІА України у Києві. ЦДІА України у Львові. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 141. Арк. 3–4; ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 112: 28, зв. 28; ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 87: 3–3 зв.).

Іван Якович описує діяльність науковця в еміграції і особливу увагу приділяє болгарському періоду. Він наводить цитату, яка характеризує постать Драгоманова. Зміст її дуже влучний: «Не даремно буду їсти болгарський хліб». Франко вказує на Драгоманова-зачинателя болгарського уні-

верситету. Результатом працелюбності та позитивних особистих якостей стала допомога Михайла Петровича, який «поставив на ноги наукове товариство «Сборникъ за народни умиротворения, наука и книжнина, издава министерството на народного просвещение». Також ми дізнаємося, що було опубліковано «досі три чи чотири» томи, які містили 700–800 сторінок тексту. Особливою цінністю є друк «матеріалів з уст народа»; розміщено також «малорусские предания и рассказы». Ще Драгоманов постає співвидавцем «Исторических песен малоруського народа» (Франко, 1891 р.: №143; ЦДІА України у Києві. ЦДІА України у Львові. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 141. Арк. 3–4; ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 112. Арк. 28, зв. 28; ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 87. Арк. 3–3 зв.). Франко пояснює, що саме «Сборникъ» став основною працею Драгоманова в Болгарії, «котрий на своїй землі не найшов місця для своєї праці» (Франко, 1891 р.: №143). Весь матеріал у збірнику не належав перу Драгоманова, але окремі публікації були написані науковцем. І. Франко коментує коротеньку розправу «Славянскиетъ варианты на една евангелска легенда», де знову позиціонує Драгоманова як історика-релігієзнавця. Михайло Петрович зміг опрацювати велику кількість народних оповідань. Вважається, що першим твором, на який він звернув увагу – міф «про перемену дідом-богом двох попів в ослів». Виявлення цього історичного прикладу є вагомим фактом, оскільки показує окреме місце болгарського народу, мови, історії та культури у науково-педагогічній творчості дослідника (ЦДІА України у Києві. ЦДІА України у Львові. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 141. Арк. 3–4; ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 112. Арк. 28, зв. 28; ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 87. Арк. 3–3 зв.).

Софія стає останнім місцем, де жив і працював український дослідник та фундатор науки. Визнанням його численних здобутків стають листи, зокрема лист від 1891 року (23 листопада – 5 грудня). Комітет товариства «Січ» з Відня надсилає запрошення «взяти участь у святкуванні ювілею товариства». У зазначено про 25-річчя від дня створення товариства «Січ», тому Драгоманова запросили як почесного гостя «до участі в обході ювілейнім». Також просили Драгоманова й про те, щоб він надіслав фотографії для «уложення альбому, табльо почесних членів і бувших голов». Авторитет дослідника підтверджують і такі слова з листа: «Просимо о написання мемуарів з часу свого членства, про тогдішній рух в товаристві, число членів і котрі се були, маніфестації на вні і

присилку евентуальних документів» (ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 141: 3–4; ЦДІА України у Києві. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 247: 65, зв. 66; ЦДІА України у Києві. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 166: 4). Також Михайла Петровича дуже хотіли бачити присутнім під час цих заходів, про що знову вказано в історичному джерелі «Високоповажний Добродій Михайло Драгоманов почесний член «Січи». Софія» (ЦДІА України у Києві. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 247. Арк. 65, зв. 66; ЦДІА України у Києві. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 166: 4).

Так як Михайло Драгоманов був знавцем не тільки української та всесвітньої історії, він ще був громадським, політичним діячем, «соціально активним громадянином». «Шкоду» імперським догмам від такої всебічної діяльності ми знаходимо у «описі забороненої літератури, серед якої є твори М. Драгоманова, вилучені російською поліцією в австрійського підданого Якова Неверстюка на залізничній станції Волочиськ» (ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 141. Арк. 3–4; ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 112. Арк. 28, зв. 28).

Вказаний опис розкриває нам важливу річ, що в різні періоди своєї науково-педагогічної діяльності та творчості публікації Драгоманова мали великий вплив. Пік цього впливу на інших діячів, студентів, революційно налаштованих громадян припав на «болгарський етап життя». Видання зарахували до «груп», зокрема: «а»):

1. До біографії А.І. Желябова – Драгоманова.
2. Народна воля – до централізації революційної боротьби в Росії – Драгоманова.
3. Вільна спілка – досвід української політико-соціальної програми – Драгоманова. Женева, 1884 р. [...]
6. Лібералізм і земство у Росії – Драгоманова. Женева, 1889 р.
7. Напередодні нових заколотів – Драгоманова. Женева, 1886 р.
8. Історична Польща й великоруська демократія – Драгоманова. Женева, 1882 р.
9. Дионізій III Санкт-Петербурзький і Платон II Московський – Драгоманова. Женева, 1882 р. (ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 141. Арк. 3–4; ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 112: 28, зв. 28).

Вказана література лише частина творів, що підлягала вилученню та на основі неї формували підстави для арешту. Таких описів у історичних документах ми знаходимо два. З першим ми ознайомилися та зрозуміли, що він був погрупований («а», «б», «в»), а інший поділений на групи за мовами: російська, українська та французька.

Другий опис мав назву «опис доказам доданим до даної справи». «Відкриємо» частини цих груп для детального ознайомлення та розуміння впливу еміграційних праць Драгоманова на суспільство та формування його думки. Найкращими джерелами серед опублікованих документів являються збережені вирізки з газет та офіційних вісників, до відомих некрологів належать промови Димитара Агурі-болгарського історика та ректора Болгарського університету, студентів, зокрема Іллі Димитрова і К. Пастухова, професора Бориса Мінцеса та багатьох інших видатних діячів. Все це створює підґрунтя для того, щоб скласти цілісний образ науковця-історика, дослідника окремих тем; дозволяє визначити сфери або коло наукових інтересів та викладацькі принципи, форми і методи роботи з історичними дисциплінами, а також зрозуміти моральні правила життя людини, що працює у сфері освіти.

Загальновідомим фактом є те, що Михайло Драгоманов помер у червні 1895 року. В повідомленні про смерть від гамбурзького кореспондента увагу зосереджено на його політичній активності, про наукову діяльність ми знаходимо лише офіційну інформацію, що він займав посаду професора історії (ЦДІА України у Києві. ЦДІА України у Львові. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 141: 1–7). В повідомленні академічного товариства «Союз», що знаходилося у м. Чернівці було вказано про його відданість Батьківщині, визначено як працювану особистість на ниві українсько-російських історичних взаємозв'язків і мови (ЦДІА України у Києві. ЦДІА України у Львові. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 141: 1–7). В промові Димитира Агури біля надгробку М. Драгоманова він надає особливу увагу неперевності самоосвіти свого колеги, вказав на те, що покійний дбав про освіту свого народу та відкрив одну з шкіл, також він відзначає публікації науковця саме українською мовою. Димитар Агурі зазначає про особливу увагу до «свого народу», тобто внесок полягав, насамперед у користі для суспільства його праць, актуалізації історичних проблем і запитань, що виринали у період активної діяльності Драгоманова. З слів Димитара ми виокремлюємо стратегію розвитку майбутньої України Драгоманова як «угадливого історика», а саме: політична воля, але не політичний переворот або революція. Димитар Агурі характеризує професора Драгоманова як історика знаним у своєму предметі та наукових пошуках; в роботі з молодими кадрами він також показав власний професіоналізм та зміг долучити до взаємодії та наукової діяльності, в роботі зі студентами відзначив його «шанобливістю і безгранич-

ною любовію від студентів». Агурі вказав на те, що важко знайти заміну такій постаті у «вищій школі». В кінці промови він зазначає, що «Болгарія щаслива, що може прийняти його останки» – це свідчить про високу оцінку діяльності Драгоманова у зарубіжжі (ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 87: 3–3 зв.).

Важливими свідченнями також є слова і промови студентів, які наочно могли побачити та зрозуміти рівень наукового професіоналізму Драгоманова. Ілля Димитров відзначав його «солодку мову», яка мотивувала працювати та діяти. Як дослідник, він говорив завжди аргументовано та «залізною» викладати свої думки. Звісно, ми не можемо оминати увагою й емоційну складову, яка ще більше підносила авторитетність та вагомість постаті Михайла Драгоманова (ЦДІА України у Києві. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 247: 65, зв. 66). Серед опублікованих джерел ми також виділяємо надгробну промову професора Бориса Мінцеса, в якій зазначено й години роботи професора Драгоманова, зазвичай з одинадцятої ранку. Мінцес відзначає Драгоманова як знаного науковця, адже Михайло Петрович створив собі наукове ім'я «замолоду», також Мінцес звернув увагу й на те, що Драгоманов відрізнявся від інших науковців великою працюваністю (ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 87: 3–3 зв.).

Від імені слухачів університету, так званої студентської спільноти виступив К. Пастухов, який в досить емоційній формі розтлумачив ставлення студентів до Драгоманова, його роль у розвитку революції та змін, що мали би відбутися в Російській імперії, також він виокремив роль характеру Драгоманова, його непохитність перед життєвими змінами та обставинами, що відбулися (ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 87: 3–3 зв.). Цікавими фактами, що можуть характеризувати науково-життєвий шлях вченого є публікація-некролог в газеті «Прогрес», де досить коротко та змістовно подано основні етапи та складнощі становлення Драгоманова-особистості та Драгоманова-науковця. Про Драгоманова-науковця ми дізнаємося як про доцента, який мав високий рівень ерудиції та залишився на посаді доцента, а згодом Драгоманов отримує можливість «удосконалити» власні навички та, вочевидь, виїхати закордон. Далі автор відзначає трансформації думок Драгоманова та недовгий час перебування на викладацькій роботі в університеті Святого Володимира. В тексті ми знаходимо і звинувачення Драгоманова з боку офіційної влади та звільнення Драгоманова з посади. Цінним фактом постає також і інформація щодо його останніх

досліджень у галузі фольклористики, але деталі за цього питання в даній публікації обмежені словами «ми бачили як провадилися ці дослідження, тому не бачимо сенсу розповідати».

В червні 1895 року в газеті “Monitor” вийшов змістовний некролог, в якому Драгоманова показали як просвітителя, оскільки він багато часу приділяв освіті сільських вчителів, а за це царський уряд прийняв заборони на такі форми діяльності. Також автори публікації окреслили місце в науковій роботі, вказавши Драгоманова як професора гімназії. В 1870 році йому запропонували очолити кафедру стародавньої історії в університеті імені Святого Володимира та сама царська адміністрація забороняла очолити кафедру саме через прогресивність думок Драгоманова, тільки у 1873 році він зміг зайняти посаду (ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 112: 28, зв. 28).

В газеті «Діло» Михайла Драгоманова називають «найвизначнішим українським ученим й письменником». Коротко та змістовно подають інформацію, що стосується його біографії. Для нашого дослідження цінними є факти, що стосуються його діяльності як науковця, зокрема віднесення за фаховими ознаками Драгоманова як «доцента всесвітньої історії» в університеті Святого Володимира. В публікації також вказано про значну роль окремих праць, які вплинули на становлення історичної науки: «Исторические песни малорусского народа» та стаття «Рицарские отголоски в украинских народных песнях». Щодо «історичних пісень» мусимо відзначити колективність праці, оскільки була «оброблена» спільно з Володимиром Антоновичем. Стаття «Рицарские отголоски в украинских народных песнях» характеризується як нове бачення історії України в контексті фольклорних аспектів, зазначається про історико-порівняльний метод, який став одним із особливостей «наукового почерку» Михайла Петровича. В некролозі подано й публікації Драгоманова щодо зросійщення країн, де перебували резиденти та піддані Російської імперії. Серед цих назв ми знаходимо вказані у переліку: «Восточная политика Германій ии обрусение», «Русские в Галиции», «Литературное движение в Галиции». Всі перераховані дописи були розміщені у «Вістнику Європи» (ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 8. Спр. 1: 689).

Було вказано і цікавість Михайла Драгоманова до археології, оскільки він був референтом на археологічному з'їзді. Ми дізнаємося і про основні проблеми, які стосувалися подальшого науково-професійного розвитку Драгоманова в Російській імперії – це доноси. Саме через них

розпочинається еміграційний етап дослідника і виїзд до Відня, а згодом до Женеви. За матеріалами джерела ми дізнаємося про видання так званих «політичних брошур», прикладом цього може слугувати «Историческая Польша і великорусская демократія». Висвітлено і структуровано подано роки його роботи над певною тематикою та історичними джерелами: історичні пісні, тематика історичних козацьких пісень XVIII століття, етнографія. Автор статті відзначає велику продуктивність Драгоманова як видавця різних актуальних для тогочасної України та суспільства тем. Надається перелік творів, що на думку автора є значущими: «Про українських козаків, турків та татар», «Про багатство та бідність», «Про те, як земля наша стала не наша», «600 років швейцарської спілки», «Про братство Хрестителів на Україні». Одним із завдань, які за словами редакції Драгоманов виконав «відмінно» – стала організація Болгарського університету (ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 112: 28, зв. 28).

Цікавою є згадка студента Димитрова про останню лекцію, що провів професор. З неї ми дізнаємося про список навчальних матеріалів та джерел, які використовував Драгоманов для проведення підготовки семінарського заняття. Тема стосувалася Нідерландів у XV столітті. Для розгляду цієї теми Драгоманов просив студентів підготувати переклад з французької мови «великих привілеїв», що були видані у 1476 році. Вочевидь, ці матеріали застосовувалися для глибшого розуміння теми, освоєння історичних лакун з визначеного питання. Зі спогадів ми дізнаємося і про його долученість до впорядкування Народної бібліотеки Болгарії. Драгоманов зазначив, що це теж потребує окремої уваги, оскільки є важливим для розвитку науки при університеті (ЦДІА у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 97: 7).

Цінним для нас є й той факт, що увагу до діяльності Драгоманова звертали багато зарубіжних видань. Так, наприклад автор допису німецькомовної газети, що збереглася в архівних фондах ЦДІАЛу вказує на «запрошення болгарського уряду» для роботи викладачем у Вищій школі. Важливою рисою, що підкреслив автор, була самовідданість не тільки науково-педагогічній роботі, але і громадянській справі щодо тлумачення серед суспільства державотворчих прагнень та думок українців. Різномановна робота Михайла Петровича сягала й бібліотечної справи, адже за публікацією автора ми дізнаємося про його роботу як співробітника «Бібліотеки російських пам'яток». Завдяки його активній роботі було видано кілька томів листування Тургенєва з Герценом і листування Баку-

ніна та Герцена. Тобто, вчений займався не тільки загальною історією, але й біографічними та меморіальними нарисами. Поле історії було настільки велике в дослідженнях Драгоманова, що перетворилося на цілу складну систему зі своєю структурою та окремими напрямками (ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 94: 48).

Думки щодо науки, виходу публікацій не полишали Драгоманова навіть тоді, коли він був зовсім не здоровий. Це вказує у спогадах І. Димитрова про останню прочитану лекцію професором М. Драгомановим, що відбулася 8 червня (за словами автора) 1895-го року. Драгоманов розказав про свою долученість до впорядкування Народної Бібліотеки і зазначив, що знаходиться вона у «жахливому стані», саме тому новий період її впорядкування має бути кращим за інші. «Панове, софійська народна бібліотека; єї історія має три періоди: перший-під управу д. Йірічека, коли вона була в цвітушому стані; другий – при комусь инчому (не назвав его), за якого було куплено багато французьких, англійських і німецьких книг, але роскидао як попало; а третій – ще за инчого – те ж (не назвав его) – за котрого вона стала похожа на хаос (тут він говорив сміючись). Вибачайте, що пропускаю свою лекцію за для сего: що робити! і вона школа, та окрім того від доброго впорядкування бібліотеки залежить те, що праці учених будуть удатніші. удатніші. А софійська бібліотека має цінні річі, панове; звиніть!» (ЦДІА у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 97: 7).

Висока працездатність не полишала Драгоманова за свідченнями сучасників не полишала його, навіть у хворобливому стані. Він мав багато ідей щодо публікацій та написання історичних праць. Це підтверджують спостереження Ярослава та Теофіла Окуневських, яка була опублікована в газеті «Діло» у липні 1895 року: «От балакаючи з вами – мовив він – мені здається, що я здоров. Мені видиться, що я цілий світ обгорну своїми думками» (ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 102: 6; ЦДІА у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 94: 46; Якімова, 2012: 2–4).

Також Драгоманов планував ще більше розгорнути «європеїзацію історії», актуалізувати не тільки історичну науку, але й показати власний внесок у розвиток міждисциплінарного підходу в контексті поєднання фольклору та історії: «Я написав тепер розвідку про казку Едипову. Се так-робота європейська, щоб Англичани, Німці, Французи провідали про такого учителя “невелика та школа” в Софії. Се так-для мене та для Болгар, що покликали мене на катедру. Але від тепер посьвячу всі свої сили українській етнографії»

(ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 102: 6; ЦДІА у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 94: 46; Якімова, 2012: 2–4).

Опубліковані джерела характеризують та окреслюють специфіку наукового почерку Михайла Драгоманова у його працях. Варто згадати статтю Віссаріонова, в якій досить детально вказано головні риси, які помітно під час читання та аналізу праць: по-перше – це різномайття тематики, що подана та опублікована вченим, по-друге – формування Драгомановим списку використаних джерел та літератури. Драгоманов використовував архівні джерела, сучасну та історіографію минулого, дотримувалася порівняльно-історичного методу, що допоміг сформуванню стилю історичних та політичних праць дослідника. Третьою рисою стає публікація праць історично-гуманітарного спрямування (за спостереженнями Віссаріонова) саме українською мовою. Четвертою рисою стає помічений науково-публіцистичний характер праць: «Насамперед, не можна не зазначити, що у Драгоманова дивовижним робом сполучались дві стихії: з одного боку – щиро ученої людини, а з другої – публіциста» (Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський, 2001: 1–700).

Фаховість і відповідальне ставлення до своїх зобов'язань М. Драгомановим та оплати статей видавцем збірників яскраво показане в опублікованих доктором філологічних наук Олександром Дорошкевичем листів М. Драгоманова до О. Пипіна: «Високоповажний Олександр Миколайович, я Вам дуже вдячний за розміщення статті, яку я навіть не очікував. Щоб закінчити з нею, тут..відповідь щодо грошей. Ви питаєте, куди надсилати і скільки. Надішліть в Гадяч Полтавської губернії (де я буду до 10 серпня). Кількість має бути 180 р., так як за минулорічну мені заплатили 60 р. за лист. Ви пишете про необхідність продовження статті і взагалі про моральний обов'язок розповісти про те, що сталося нещодавно. Хоча ви з делікатності і пом'якшуєте зауваження про борг, але я готовий висловитися про це ще сильніше – і вважаю на своїй совісті в цьому стосунку дві статті: одну про малоросійський рух, а іншу – записки про студентське і взагалі навчально-університетське життя і рухи в Києві у 1858–1863 рр.» (Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський, 2001: 1–700). Даний уривок показує як зацікавленість в науковій роботі, бажання публікувати власні твори та думки, але і важливість оплати за працю та час, який М. Драгоманов виділяв для створення твору або публікації.

Висновки. Багато джерел відтворюють шлях та науково-педагогічний шлях Михайла Драго-

манова, вказують на його здобутки та загальне піднесення в науці, що було здійснено за його ініціативи та досвіду роботи в різних закладах вищої освіти, а також моніторинг освіти та ментальної поведінки у різних куточках світу, де він встиг бути, видавати власні праці та впливати на формування громадянської позиції. Внаслідок його реалізації як науковця некрологи сучасників вказують не тільки про його фаховість як спеціаліста, але і як про професора – новатора, що прагнув не тільки мати «найвидніші слов'яно-болгарські» дослідження як вказано автором статті у газеті «Народна справа», але і сформувати власну громадянську позицію, думку щодо певного явища суспільного життя. Ці думки мали базуватися на аргументах та фактах, а отже – не були пустими. Саме такі цілі ставив Драгоманов у роботі з історичними науками – проводити історичні паралелі з сучасністю серед молоді для розуміння актуальних і нагальних потреб сучасників. Відповідно до цього відгуки про його роботу були не тільки позитивними, але й повно охарактеризували весь

спектр науково-педагогічної діяльності Михайла Драгоманова. Окремим питанням стає його місія, зміст якої полягав у спробах показати людям різних станів проблему політичну, яка виникла, оскільки українські землі перебували у складі Російської імперії. Ігнорування інтересів, знищення національного чинника та авторитарний стиль керування як наслідок породжують спротив. Розуміючи, що в Російській імперії фактично неможливо щось робити, друкувати та висловлювати власну радикальну позицію, Драгоманов зробив вибір на користь Європи. Завдяки його невеликим працям Європа «дизналася» про народ, який живе на її сході, а також має право на існування, власну історію, особливості мови та культурного життя. У своїх творах Драгоманов наголошував, що ситуація з українцями є критичною. Він нагадував аудиторії, для якої писалися праці, що вони є українцями з самосвідомістю. Саме через власну активність, наполегливість, чіткі дії Драгоманов показав усі проблеми українства, як внутрішні, так і зовнішні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994 / упоряд. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський [та ін.]. Львів, 2001. 733 с.
2. Романченко І. Болгарський щоденник М.П. Драгоманова. Жовтень. 1965. Вип. № 6. С. 127.
3. Якімова А. Болгарський період життя Михайло Драгоманова: монографія / ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, Київ, 2019. 280 с.
4. Енциклопедія історії України: у 10 т. / за ред.: В. А. Смолія. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с.
5. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 112. Арк. 28. Копія. Переклад з російської.
6. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 6. Спр. 1153. Арк. 487. Рукопис. Оригінал. Переклад з німецької.
7. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 112. Арк. 28, зв. 28. Копія. Переклад з російської.
8. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. ЦДІА України у Києві. ЦДІА України у Львові. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 141. Арк. 1–7. Засвідчена копія. Переклад з німецької.
9. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 826. Спр. 87. Арк. 3–3 зв. Рукопис. Копія.
10. Київське губернське жандармське управління, м. Київ. ЦДІА України у Києві. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 247. Арк. 65, зв. 66. Рукопис. Переклад з російської.
11. Канцелярія Київського окремого цензора, м. Київ. ЦДІА України у Києві. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 166. Арк. 4. Рукопис. Переклад з російської.
12. Канцелярія Київського окремого цензора, м. Київ. ЦДІА України у Києві. Ф. 294. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 11, зв. Рукопис. Переклад з російської. Оуб.: Катренко А. Викривач царського самодержавства. Архіви України. 1966. № 4. С. 70.
13. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 8. Спр. 1. Арк. 689, зв. Рукопис. Переклад з російської.
14. Павлик Михайло (1853–1915), публіцист, письменник, громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ. ЦДІА у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 97. Арк. 7. Оригінал.
15. Павлик Михайло (1853–1915), публіцист, письменник, громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ. ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 94. Арк. 48. Вирізка з газети. Переклад з польської.
16. Павлик Михайло (1853–1915), публіцист, письменник, громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ. ЦДІА України у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 102. Арк. 6.
17. Павлик Михайло (1853–1915), публіцист, письменник, громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ. ЦДІА у Львові. Ф. 663. Оп. 2. Спр. 94. Арк. 46. Вирізка з газети. Переклад з німецької.
18. Якімова А. М. Творча спадщина М. П. Драгоманова в архівах та бібліотеках Болгарії. Сумська старовина. 2014. № 45. С. 5–12.

REFERENCES

1. H. Bolotova, I. Butych, N. Hrabova, O. Kupchynskiy [ta in.]. (2001) Mykhailo Drahomanov. Dokumenty i materialy. 1841–1994. [Mykhailo Drahomanov. Documents and materials. 1841–1994], 733 s. [In Ukrainian].
2. Romanchenko I. (1965) Bolharskyi shchodennyk M.P. Drahomanova. [Bulgarian diary M.P. Drahomanova. October]. Issue N., p. 127. [In Ukrainian].
3. Iakimova A. (2019) Bolharskyi period zhyttia Mykhailo Drahomanova: monohrafiia. [The Bulgarian period of Mykhailo Drahomanov's life: a monograph]. IMFE im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy. Institute of art studies, folkloristics and ethnology named after M. T. Rylsky of the National Academy of Sciences of Ukraine. 1–280. [In Ukrainian].
4. Smolii V. A. (2003). Entsyklopediia istorii Ukrainy. [Encyclopedia of the history of Ukraine]. Naukova dumka. Scientific thought. 1–688. [In Ukrainian].
5. Central State Historical Archive of Kyiv (1827–1916). Kantseliariia kyivskoho, podilskoho i volynskoho heneral-hubernatora, m. Kyiv. [Office of the Governor-General of Kyiv, Podilsk and Volhynia, Kyiv]. № 442. 1–28. [In Ukrainian].
6. Central State Historical Archive of Kyiv (1827–1916). Kantseliariia kyivskoho, podilskoho i volynskoho heneral-hubernatora, m. Kyiv. [Office of the Governor-General of Kyiv, Podilsk and Volhynia, Kyiv]. № 442. 1–487. [In Ukrainian].
7. Central State Historical Archive of Kyiv (1827–1916). Kantseliariia kyivskoho, podilskoho i volynskoho heneral-hubernatora, m. Kyiv. [Office of the Governor-General of Kyiv, Podilsk and Volhynia, Kyiv]. № 442. 1–28. [In Ukrainian].
8. Central State Historical Archive of Kyiv (1827–1916). Kantseliariia kyivskoho, podilskoho i volynskoho heneral-hubernatora, m. Kyiv. [Office of the Governor-General of Kyiv, Podilsk and Volhynia, Kyiv]. № 442. 1–7. [In Ukrainian].
9. Central State Historical Archive of Kyiv (1827–1916). Kantseliariia kyivskoho, podilskoho i volynskoho heneral-hubernatora, m. Kyiv. [Office of the Governor-General of Kyiv, Podilsk and Volhynia, Kyiv]. № 442. 3–3. [In Ukrainian].
10. Central State Historical Archive of Kyiv (1829–1917). Kyivske hubernske zhandarmske upravlinnia, m. Kyiv. [Kyiv provincial gendarmerie administration]. №274. 1–65. [In Ukrainian].
11. Central State Historical Archive of Kyiv (1865–1906). Kantseliariia Kyivskoho okremoho tsenzora, m. Kyiv. [Office of the Kyiv Independent Censor, Kyiv]. №274. 1–4. [In Ukrainian].
12. Katrenko A. (1966) Kantseliariia Kyivskoho okremoho tsenzora, m. Kyiv TsDIA Ukrainy u Kyievi. Fund № 294, Description 1, Case 157. Sheet 11. [Office of the Kyiv Independent Censor, Kyiv Central State Historical Archive of Kyiv (1865–1906).]. Issue № 4. 1–70. [In Ukrainian].
13. Central State Historical Archive of Kyiv (1827–1916). Kantseliariia kyivskoho, podilskoho i volynskoho heneral-hubernatora, m. Kyiv. [Office of the Governor-General of Kyiv, Podilsk and Volhynia, Kyiv]. № 442. 1–689. [In Ukrainian].
14. Pavlyk Mykhailo (1843–1940), publitsyst, pysmennyk, hromadsko-politychnyi diiach, diisnyi chlen NTSh. TsDIA u Lvovi. Fund № 663, Description 2, Case 97. Sheet 7. [Publicist, writer, social and political activist, active member of the National Academy of Sciences. Central State Historical Archive of Lviv]. 1–7. [In Ukrainian].
15. Pavlyk Mykhailo (1843–1940), publitsyst, pysmennyk, hromadsko-politychnyi diiach, diisnyi chlen NTSh. TsDIA u Lvovi. Fund № 663, Description 2, Case 94. Sheet 48. [Publicist, writer, social and political activist, active member of the National Academy of Sciences. Central State Historical Archive of Lviv]. 1–48. [In Polish].
16. Pavlyk Mykhailo (1843–1940), publitsyst, pysmennyk, hromadsko-politychnyi diiach, diisnyi chlen NTSh. TsDIA u Lvovi. Fund № 663, Description 2, Case 102. Sheet 6. [Publicist, writer, social and political activist, active member of the National Academy of Sciences. Central State Historical Archive of Lviv]. 1–6. [In Ukrainian].
17. Pavlyk Mykhailo (1843–1940), publitsyst, pysmennyk, hromadsko-politychnyi diiach, diisnyi chlen NTSh. TsDIA u Lvovi. Fund № 663, Description 2, Case 94. Sheet 46. [Publicist, writer, social and political activist, active member of the National Academy of Sciences. Central State Historical Archive of Lviv]. 1–46. [In German].
18. Якімова А. М. Творча спадщина М. П. Драгоманова в архівах та бібліотеках Болгарії. [Creative heritage of M. P. Drahomanov in the archives and libraries of Bulgaria.]. Сумська старовина. Sumy antiquity. № 45. 5–12.